

МЕНІҢ ӨМІРІМ

Қақаған қар аралас соғып боран,
Ел үрей – көк найзалы жау торыған.
Байғара, Жамбыл, Ханда мен туыппын,
Жамбыл деп қойылыпты атым сонан.
Солайша Жамбыл тауда Жамбыл туған,
Қырық күндей маймен сылап, тұзбен жуған.
Сүйінбай, одан әрі Бұқар жырау,
Атақты ақындардың жолын қуған.
Ел үркіп жүрген кезде күні-түні
Сары аяз көш жөнекей боран күні
Қар қауып, мұзға түскен Жамбыл екем,
Жұтынып суық ауа шыққан үні.
Мен емес, суық демді ел де алыпты,
Тарылтқан қысаң заман кең жарықты.
Қара күн, хан билеген қанды жорық,
Дегендей ел аузында сөз қалыпты.
Көз аштым, сорғалаған қанды көрдім,
Қамыққан қанды жасты жанды көрдім.
Ел көрдім – еңіреп босқан анды көрдім,
Қойнында Алатаудың зарды көрдім.
Бой бермес ел өмірі – асау шері,
Тұрса да құрсауланып тоқсан жері,
Бірде от, бірде суды көктей кешіп,
Талпынып тілегіне басты ілгері.
Өмірмен араласқан өсті Жамбыл,
Ел басқан отты, суды кешті Жамбыл,
Құлыннан құнанда өрлеп, дөненде өрлеп,
Шыққандай бола қалды бесті Жамбыл.
Он жаста ойнап жүрдім бала болып,
Өлеңге бөлдім көңіл алаң болып,
Райыттап тана мініп, қозы бақтым,
Еңбекті иемденгенде шама келіп.
Қойшымен кеңес құрдым қыр басында,
Өлеңмен ермек болдым жолдасыма.
Сондықтан құйрық үзіп кеттім алыс,
Байлардың жақындамай мырзасына.
Өлеңді өркендеттім, өршіп өстім,
Көргенде жақсы жырды құстай ұштым.
«Жас ақын», «жап-жақсы ақын», «Жамбыл ақын»
Дегенде дара болып, көзге түстім.

Он бесте-ақ домбыраны алдым қолға,
Тең басқан төрт аяғын болдым жорға.
Он алты желі ұзартты, өрістетті,
Түскендей бұлтартпайтын даңғыл жолға.
Топ десе он жетімде тартынбадым,
Семсердей майдандағы жарқылдадым.
Ақынды ауылға ермек басып озып,
Жұлдыздай көзге түсіп, жарқылдадым!

Еріксіз он сегіз жас мінгізді атқа,
Бір Жамбыл бөлінгендей екі жаққа:
Бір жағы - қайнап өскен қалың елім,
Бір жағы - атқа мінген бай мен датқа.
Атымды «жақсы» тартты арымалап,
Қоршалап көп отырды қайырмалап.
Өлеңнің майлы басы көпте қалып,
Отырған улы басын байға қадап.
Жаманды ел қорлаған жамандадым,
Манапқа жақсы сөзді таба алмадым.
Аз сөзім бай, манапқа арналғанда,
Жалтақтап ел не дер деп алаңдадым.
Шалшыққа шатылмадым, көлде қалдым,
Аздарға сатылмадым, елде қалдым...

Ол кездегі заманның бейнесі осы сияқты: «Көкек», - деп, жасырынбақ ойнаған баладай:

Алпыс қасқыр аналы,
Жетпіс қасқыр балалы,
Ниеттері бәрінің
Жиылып келіп қой қырмақ, -

деген сөзді ел «жұмбақ» деп айтып жүруші еді. Алпыс аналы қасқыр да, жетпіс балалы қасқыр да адам еді – хан, бек, датқа, билер болатын. Ел бейнебір көл бетінде толқыннан тұрған көбік тәрізді сырғып, жөңкіліп қашып жүреті. Қотыр үстіне шық патшасы улы тырнағын салды. Одан бұрынғы қалмақ ханы, қан шикандай аш бүйірден қадалған орыс патшасы, қоқан ханы Құдиярдың елге тиген ылаңы аз болмаған.

Оның ел басқаруға қойған датқасы жалпақ елді жаялыққа айналдырып, аузына қақпақ, басына тоқпақ болатын. Ел шабыншылықтан қорқып сынаптай сырғып көше беретін. Жынның ойнағы көше алмаған жоқ-жұқаның үстінде болатын. Осыны көрген Жамбыл жүрегі ол заманға тас болып қатқан. Босып

көшкен елдің өрісінің бір шеті – Қарғалы, Ұзынағаш, бір шеті Жамбыл тауы, Байғара, тіпті Арыс, Сырдария болып жүрді. Әкем Жабайдың ат пен танаға жүгін артып, көшкен елдің артынан еріп отыратын күйі болып еді. Жолда егіл-тегіл жылаған зардың үні әлі құлағымда ызындап тұрғандай елестейді.

Жыландай улы зәрін шашқан заман,
Даланы сасық тұман басқан заман.
Игілік, үлгілі істің исі шықпай,
Қанқұмар қанасынан асқан заман.
Бірінің бірі иығын басқан заман,
Шаянын ұсақ-түйек жұтып қойып,
Аранын айдаһардай ашқан заман.
Даланың бір жағы – от, бір жағы – мұз,
Қарыған алдын жалын, арқасын сыз.
Бауырдай бөліп-бөліп отқа салған
Қазықтың жай емес ед болуы үш жүз.
Бүйірден қатын патша тиді келіп,
Бүйідей бүре тістеп киді келіп,
Қуырған құм күйдіріп жүгерідей,
Жалындап қалың халық күйді келіп.
Ел жылады, қандарын сорды келіп,
Байларға боз інгендей иді келіп,
Аузына алты қарыс азу салып,
Ұстады елді шайнар биді берік.

Мен жирмаға жеткенде, патша қазақты түгел қаратып алды. Елді руымен, малды, келе, үйірімен есеп қылды. Құдайдың көкте дейтін «Лаухл махфуз»¹ жерге түсті. Барлық мал-жан дәптерге жазылып, есеп алынды. Оны ел «қара қат» деп атады.

Оны «қара қат» деп қалай атамасын?.. Бұл қаттау елдің көпшілігі үшін, кедей, кемтары үшін басын санап көгендегендей болды. Бұрынғы зары тамшы болса дарияға айналды. Бұрынғы зары ексім болса дауылға айналды. Елдің, әкімдердің аты өзгерді. Адамы – баяғы шонжар, шынжыр балақ, шұбар төс тектердің тұқымы болды. Датқа, хан, бек деген ат құрып, «төрт қазы» деген құрылды. Ол Жетісудың алабында жатқан рудың атасынан сайланып алынды.

Шапырашты Екейден – аты шулы Сарыбай, Қикымбай, қу сирақ Шомбай; Албаннан – Қапа; Жалайырдан – Төкей дегендер қазы болды. Бұлардың бұрынғы биден айырмасы – үйездің ақылынсыз аузын ашпайтын болды. Көшпенділік қалып, отырықшылыққа айналды. Ел кедейленіп, басы байдың босағасына байланды. Кедейдің көргені қоқай, кигені шоқай болды.

¹ Лаухл махфуз (арабша) – құдайдың бүкіл адам баласының тағдырын жазған тақтасы.

Өзі байдың малын бақты, қатыны отын жақты. Оған рақым етпеді, басынан жаманшылық кетпеді, шекпені тізесіне жетпеді.

Ұйғыр, қазақтың кедейлері арқа еті арша, борбай еті борша болып азып-тозды. «Құдайдың жері» деген жер қалмады, байдың жері болып, жерсіз кедейлер солардың басы байлаулы пендесі болды.

Он екі айдың біреуі арай болды,
Елдің бірі бай, мыңы малай болды.
Көлдей аққан көз жасты көремісің,
Бай, манап озбырлығың қалай болды! –

деген жыр айтылды.

Байлардың айтқан жауабы:
Құдай кедей қылған соң обалың жоқ,
Саған айтам: «Жоқ болсаң, малай бол». - деп.
Жер мен суын тапсын да барып қонсын,
Шақырдым ба соларға жанай қон деп.
А, Жамбыл, неге маған шағып тұрсың,
Шмбайыңа батқандай налып тұрсың.
Қақсам қазық, сындырсам шиім болған,
Итаршы боп кедейге нағып тұрсың? –

деді.

Патша байларға осындай мансап берді. Көлшігіне су құйып шарықтатты, сабын шайнатып, аузын көпіртті.

Ұлық неге көрмейді көздің жасын,
Көрмес болса, қаттаған неге басын?
Үйге келіп өксіді қатынына,
Бүйткен тірлік болғанша құрып қалсын!
Күн өткізді кедей де жылай түсіп,
Бай ақырса, кедейдің зәресі ұшып.
Малай қатын қарайды жыпылықтап,
Байын көріп иығы кеткен түсіп.
Биге шағып барады кедей бақыр,
«Маған қорлық берді, - деп, - байлар кәпір,
Біз де сіздің бұқара еліңіз ғой,
Теңдік әпер, байларды тергеп шақыр».
Биден қайтар кедейге «жылы» сөзі:
«Мыңқылдаған, қиқанды қойшы, батыр,
Жуындысын ішсең де күн көресің,
Асыраған байлар ғой сендерді ақыр!» -

дейтін.

Жасым жиырмадан асты. Шарықтап көтерілген ақындығым, халықты қатықтай ұйытқан жалынды жырым, мені жұбата алмады. Менің тілегімнің қойны бос жатқандай еді: жастыққа жеңдіріп тасқындап жыр айтам десем де, айта алмадым. Жырдың зар жағы басым бола берді. Өлеңге берілген төрт-бес жылым мені талай жерге сүйреді. Ұлы жүздің жерін де, елін де, ерін де көрдім. Қатар жатқан қырғызды көруге құстай талпындым. Ондағы ел мен басқарған жердің сыңайын көргелі Шәбден төреге бардым.

Қазақтың дарынды ақыны Сүйінбайы
«Кезеп» деп Тезек ханға айтқан сөзін.
Ақынға дайын дейтін ат, шапаның,
Шапан үшін мен сені мақтамадым.
Еліңнің бұлдығынан құлдығы басым жатыр,
Қай жақта елдің тұзын ақтағаның.
Түнерген ел қабағы жабық жатыр,
Бірі тоқ, мыңның өзегі талып жатыр.
Ел басқару қарынның қамы ма еді,
Ит те, құс та тамағын тауып жатыр.
Асқақтаған адамда тоба болмас,
Ел қорлаған адамда мола болмас.
Елден туып, ер болсаң, елге қара,
Шірік қурай ауылға қора болмас, -

дедім.

Отырған манаптың бірі:

- Жамбыл, ханды мақтағалы келдің бе, балағаттағалы келдің бе? – деді.

Мен:

- Екеуі де емес, елдің мүддесін жоқтағалы келдім, - дедім. Ханның бетінен ашу ажары көрінді, артынан езу тартып күлді.

Мен жиырма беске шықтым, патша нығайды, оның үйез-приставы елді қанаған құзғынға айналды. Ел билеген болыс, би үш жылда бір сайланды. Ел қамын жеген батырлар Сібірге жер айдалды.

Жас отызға келгенде,
Даланың түрі өзгерді,
Өзгергенін көз көрді,
Күл-талқан боп төрт қазы,
Болыстарға сөз берді.
Аранын ашты бай, манап,
Үдете түсті езгенді.

Ел налыды қонысқа,
Бас билігі болыста.
Болыс сайлау, қан төгіс,
Ақша төгу үйезге,
Приставка жалпақтау,
Құдайындай сыйыну,
Әкім болған нойысқа.
Сайлау үшін шабысты,
Елді быт-шыт бөліп ап,
Ырсылдасып алысты.
Ылай судың ішінде
Көр наһандай қағысты.
Бозға түскен өрттейін
Елді үйітіп тауысты
Жер ошақтың басында.
Ит пен ит жолығып,
Аузына май жағысты.
Әкім емес, кене ме,
Жылан ба әлде немене,
Зәрлі тілді, улы азу
Аш бүйірден жабысты.

Ел жүдеген үстіне жүдей берді, ел менен жыр сұрағанда, кепкен ботаның тұлыбына еміренген маядай, батырларды жырла дейтін болды. Мен де жұрттың тілегіне сәйкес Өтеген батыр, Саурық батыр, Сұраншы батыр, Көрұғылы батыр, Алатай Жапарқұлдың жырларын айтатын болдым. Ел есіткенде ыңыранып жылайтын, ауру көргендей болатын. «Осындай елді жарыққа шағаратын батырлар да туар-ау, сондай батырдың сапында тұрып, туын көтеріп, соңына ерерміз-ау әлі», - десетін.

Жамбыл отыз беске келді, Албандағы Құлмамбет ақын да жырдың бетін елдің тілегіне қарай бейімдеп, көбі атқа мінерлерге шаншу болып келген ақын еді, сондықтан манаптар ақынды айтыстырып, бетін замананы сынап, мінеуден гөрі егеске, ру араздығына аударғысы келді. Екі ақын қосылған жерде айтыс ұйымдастыратын, жеңгеніне бәйге беретін үрдіс болды. Сол ретпен:

Құлмамбетпен салыстым,
Күшті ақынмен алыстым,
Итермелеп манаптар,
Жыртуын жырттым наамыстың.

Менің жоғарыда:

Аз сөзім бай-манапқа арналғанда,
Жалтақтап ел не дер деп алаңдадым, -

дегенім осындай реттерде еді.

Қырықтың қырын бір басып,
Елудің шықтым беліне.
Өдең менен жырымның
Сүңгідім шалқар көліне.
Ортадан орным жоғары,
Үйдің шықтым төріне.
Жүрегімді алған сасықтай
Заманнан қалдым жеріне.
Ел сүймеген адамның
Жоламай кеттім шеніне.
Алпыстан жас асқанда,
Өрлей түсті өнерім,
Орыс, өзбек, ұйғырдың
Санадым бәрін өз елім.
Ынтыға тыңдап жырымды,
Қоштады Жамбыл келгенін.
Орыс, қазақ кедейі
Дос болғанын тіледім.
Ел болыпкөрген азапта
Айырма бар демедім.
Алпыстың келдім бесіне,
Елдің күйі көп түсті
Қартайған сайын есіме.
Терең-терең ойландым,
Мұңды шаға жырладым.
Жақсылыққа жетпесем,
Тудым дедім несіне?
Шиеленген ел күйі
Қалмаған соң шешіле,
Ызалы сөз әкімге
Қарсы айтылды көсіле.
Ел құлағын тұндырды
Сол кездегі бір соғыс:
Кіммен жатыр соғысып,
Кесілген бас, аққан қан
Ел жүрегін шошытып.
Қора-қора адамды

Күнде айдады тоғытып.
Көлге айдаған қойдай ғып,
Қызыл қанға обытып.
Алым-салық аты көп,
Ел құйқасын үйітті.
Соғысқа болыс болысып,
Малы бардан мал алды,
Малы жоқтан жан алды.
Аралдағы қояндай
Ел топанға қамалды.
Әнші, жыршы ақыннан,
Елдің досы жақыннан
Шашылды да зәрлі жыр,
Көпшілікке таралды.
Жасым жетпіске шыққанда:
Арық ел алабұта тұрған ықтап,
Жайлаған мына қырсық неден мықтап?
Қажығанның үстіне қанды соғыс,
Жығылғанның үстіне жұдырықтап, -

деген өлең-жырымның бастамасы болды.

Ақындардың жыры әкімдерге де ескерусіз қалмады. Алматыға барлық ақын-жыршыларды жинап алып, түрі түрмеге қамалғандай бір жиылыс ашты.

Ақыны, әнші-күйші қыруар жан,
Аймағын Жетісудың жинап алған.
Сабаннан төсек, ерден жастық етіп,
Жастарға жай салғызды ат қорадан.
Сорпасы капустаның ыстығына,
Сөткесіне кісіге бір қара нан.
Қырық тиын күндігіне ақша беріп,
Нан пұлын алып тұрды ұстап сонан.
«Үгіт айт, патшаны мақта, - деді, -
Болып жатқан соғысты жақта, - деді. —
Онан басқа жырыңды айтпа», - деді.
Ол айтты, тіл кескендей үндемедім,
Ол жиыннан табылмай бір керегім.
Ақын, жыршы топырлап жетіп жаттық,
Түсінгенім болмады мүлде менің.
Ұстаған қанды тырнақ елді қысты,
Кім болмақ ызаланса елден күшті.
Жамбыл қарт жетпіс екі жасағанда,

Николай ұрған доптай тақтан ұшты.
Жарқырап бостандықтан сәуле түсті,
Жабырқаған халықтың көңілі өсті.

Мына басылым бойынша берілді:

Жабаев Ж. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. I том. / Жалпы редакциясын басқарған филология ғылымдарының докторы, профессор Сұлтанғали Садырбаев. – Алматы: Ғылым, 1996. – 384 бет.